

Müphem Bir Kavram Olarak “İlkel”: Barbarlık ve Bilgelik Arasında Değişen Algılar*

Bilal Toprak

Öz: Bu çalışma, “ilkel” kavramının sosyal bilimlerdeki kullanım alanlarına ve etkisine odaklanmaktadır. Gerek uzak geçmişte yaşamış insanları gerekse modernite ile temas kurmamış insan topluluklarını ifade etmek üzere kullanılan bu kavram, oldukça müphem bir anlam dünyasına sahiptir. Temelde Batı ve öteki dikotomisi üzerine kurulan bu yaklaşımda, Batı dışı toplumların “ilkel” olarak kodlandığını söylemek mümkündür. Kendisini ilerleme çizgisinin zirvesinde gören pozitivist zihin, modernite ile temas kurmayan insanı irrasyonel, çevresinden habersiz, birçok değer ve kurumdan yoksun olarak sunmaktadır. Günümüzde “gelişmekte olan toplum”lara demokrasi ve refah transfer etmenin arka planında da “ilkel toplum teorisi”nin başat rolü üstlendiği söylenebilir. Bu makale ayrıca ilerlemeci yaklaşımın etkisiyle barbar ve vahşi olarak kodlanan eski çağ insanının zamanla romantizmin etkisiyle bilgi ve hikmet sahibi bir varlığa dönüştürülmesini de ele almaktadır. Günümüzde kimi eleştirilere rağmen literatürde kendisine yer bulmaya devam eden “ilkel” kavramı sanılan ötesinde bir etki alanına sahiptir. “İlkel”in eleştirisi hem eski çağ insanının hem de geleneksel olarak ifade edilen günümüz toplumlarının doğru anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler tarihi, ilkel, ilkel din, ilerlemecilik, 19. yüzyıl, dikotomi, antropoloji, arkeoloji, Batı merkezçiliği.

Abstract: This study focuses on the usage and effect of the ‘primitive’ concept in social sciences. This concept, which is used to express both people who lived in the deep past and people who did not come into contact with modernity, has a rather ambiguous world of meaning. It is possible to say that non-Western societies are coded as ‘primitive’ in this approach, which is basically based on the Western and other dichotomy. The Western mind, which sees itself at the top of the line of progress, people who did not come into contact with modernity as irrational, unaware of his surroundings, and lacking many values and institutions. It can be said that the ‘theory of primitive society’ plays a dominant role in the background of transferring democracy and prosperity to ‘developing societies’. This article also discusses the transformation of the ancient human, coded as barbarian and savage, under the influence of the progressive approach, into a creature with knowledge and wisdom, with the effect of romance over time. The concept of ‘primitive’, which continues to find a place for itself in the literature despite some criticisms, has an influence of domain beyond what is thought. The criticism of the ‘primitive’ contributes to the correct understanding of both the ancient human and the traditionally expressed contemporary societies.

Keywords: History of religions, primitive, primitive religion, progressivism, 19th century, dichotomy, anthropology, archaeology, Western-centrism.

* Bu makale, *Din Arkeolojisinin İmkânı ve Göbekli Tepe* isimli doktora tezi dikkate alınarak hazırlanmıştır.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi. bilaltoprak@artuklu.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0001-8039-2128>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0638
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

Başvuru: 17.01.2021
Revizyon: 16.04.2021
Kabul: 17.06.2021
Online Basım: 9.08.2021

Giriş

Aydınlanma düşüncesi modern anlamda sosyal bilimlerin ortaya çıkış sürecinde son derece etkili olmuştur. Bu bağlamda insanlık tarihi “ilerlemecilik” ve “evrimcilik” gibi parametreler üzerinden sunulmuştur. Buna göre insanlık tarihi “yazının icadı” üzerinden kategorize edilmiş ve tarihî dönem yazının mucidi olarak ilan edilen Sümerler ile başlatılmıştır. Bu durum insanlığın yeryüzü serüveninin tarih öncesi ve tarihsel dönem olarak ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Geçmişini yorumlamada bu ayrımın bariz bir etkisinin olduğu görülmektedir (Trigger, 2014, s. 498). Benzer şekilde tarihi dönemlendirme meselesi, insanın tarihe egemen olmak istemesinin bir sonucu olarak 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır (Le Goff, 2020, s. 101). Gerek dönemlendirmede gerekse geçmişini yorumlamada Batılı etnosentrik anlayışın önemli bir etkisi bulunmaktadır. Tarih öncesi olarak adlandırılan dönem söz konusu edildiğinde kendini merkeze alan Batı aklının ötekileştirici tavrı iyice belirginleşmektedir. Moderniteyi uygarlığın zirvesi olarak gören bu anlayış, yazılı kayıtlara sahip olmadığımız insanlığın erken evrelerini “mantık öncesi”, “irrasyonel” ve “büyüsel” gibi kavramlarla tanımlamıştır (Goody, 2011, s. 12). Daha sonraları bu yaklaşımlar bilinçli bir şekilde “yaban” ve “evcil” gibi ifadelerle dönüştürülmüştür.

Batı merkezli bir mecrada gelişen sosyal bilimler kimi paradigma değişikliklerine rağmen günümüzde, 19. yüzyıldan devralınan temel kavramlar üzerinden hayatiyetini sürdürmektedir. Bu kavramlardan bir kısmı önemli eleştiriler almasına karşın ciddi bir direniş göstererek ve anlam genişlemesine uğrayarak varlıklarını devam ettirmektedir.¹ Ancak bu durum sadece kavramlarla sınırlı değildir. Sosyal bilimler şemsiyesi altındaki disiplinlerde etkin olan teoriler de bu değişimi yaşamıştır. Fakat bu durumun bir paradigma değişimine kadar uzanıp uzanmadığı postmodern dönemde tartışılan konular arasındadır. Günümüzde her ne kadar Aydınlanma çağının mirası olan Batı merkezli pozitivist yaklaşımı eleştiren hatırı sayılır bir literatür oluşmuş olsa da en önemli sosyal teorilerin Comte, Marx, Weber ve Durkheim gibi ilerlemeciliği esas alan düşünürlere ait olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Durum böyle olunca çoğu zaman sosyal bilimciler ilerlemeci ve evrimci yaklaşımın ürünü olan kavramları kullanmaktan kurtulamamaktadırlar.

Tüm bu tartışmaların odak noktasında bilim öncesi olarak da ifade edilen dönem insanlarını belirtmek üzere kullanılan “ilkel” (*primitive/iptidai*) kavramının yer aldığını

1 “İlkel toplum” ile ilgili önemli kavramlardan biri de kuşkusuz Şamanizm’dir. Şamanizm kavramının sosyal bilimlerdeki kullanımı ve uğradığı anlam genişlemesi için bkz. Toprak, 2020.

söylemek mümkündür. Sosyal bilim düşüncesinin âdeta bilinçaltını yansıtan bu kavram hem uzak geçmişte hem de günümüzde yaşayan "avcı-toplayıcı"lara yönelik bakışını ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir. İlkel kavramı söz konusu insan topluluklarıyla birlikte onların sahip oldukları kurumları da ifade etmektedir. Dolayısıyla bahse konu olan sadece "ilkel insan" değil aynı zamanda "ilkel hukuk", "ilkel toplum", "ilkel sanat" ve "ilkel din" gibi kavramlardır. Bu bağlamda ilkel kavramı üzerinden geçmiş okuyanların Göbeklitepe gibi yapıların ortaya çıkışıyla beraber büyük bir şaşkınlık yaşamaması tam olarak böyle bir düşünce yapısına sahip olmalarının sonucudur. Bu, uzak geçmişte yaşayan insanları kendisinden tümüyle ayrı gören ve onların böylesine anlam açısından zengin bir yapı inşa edemeyeceklerini ifşa eden bir yaklaşımdır.

İlk dönem insanlarını parçacı bir yaklaşımla ele alan bu görüş, çeşitli insan prototipleri önermektedir. Evrimci yaklaşımlardan hareketle günümüzde yaşayan insanı, diğer "insanımı" varlıklardan ayırmak için çeşitli tanımlamalar öne sürülmektedir. Onun zekâsına vurgu yapan homosapiens, üretim ve emek kıskacında olduğuna vurgu yapan homoeconomicus ve onun baştan beri dindar olduğunu ön plana çıkaran homoreligiosus bunlardan yalnızca birkaçıdır. Parçacı anlayışın yanında modern dönemde yaşayan insan ile modernizmle temas kurmayan insan arasında keskin duvarlar ören ve kendisini gelişimin son evresi olarak ilan eden yaklaşımın, geçmişi doğru bir şekilde ortaya koyması mümkün görünmemektedir. İlkel olarak kodlanan bu topluluklar ile günümüz insan toplulukları arasında gerçekte böylesine belirgin bir fark var mıdır? Diğer bir ifadeyle modernizm tecrübesi insanlık açısından kaçınılmaz bir sonuç veya aşama mıdır? Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan insanlık tarihini 19. yüzyıldan devraldığımız sosyal bilim anlayışıyla ve o dönemin izlerini taşıyan kavramlarla anlamlandırmak isabetli sonuçlar verir mi? Söz konusu sorular insanlık tarihini anlamak ve yazılı kayıtlarına sahip olmadığımız insanların konumunu belirlemek hususunda önem arz etmektedir.

Bilindiği gibi "ilkel" kavramı sadece uzak geçmişte yaşayan insanı nitelemek için değil günümüzde moderniteyle ya da onun hayata yansımaları olan teknolojiyle temas kurmamış olan toplulukları ifade etmek üzere de kullanılmaktadır.² Bu bağlamda

2 Bu bağlamda "ilkel" kavramıyla küreselleşme arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. "Yeni" olanın yüceltilerek "eski"nin "ilkel" kavramı ile ilişkilendirildiği bir dünyada, küreselleşme adı altında yerel olanın yok olmaya başladığı, sadece dünyada konuşulan dillerin durumuna bakılarak bile rahatlıkla anlaşılabilir. Günümüzde yaklaşık yedi bine yakın dilin konuşulduğu ve yaşadığımız yüzyılın sonunda bunların yarısının artık konuşulmayacağı öngörülmektedir. Ölen her bir ihtiyaçla birlikte bir dilin yok olmaya yüz tuttuğu gözlemlenmektedir. Dünyada en çok konuşulan on dilin konuşması arttıkça diğerleri yok olmaktadır (Harrison, 2007, ss. 3-4). Bu durum yerel dillerin dolayısıyla kültürlerin küresel hegemonya karşısındaki durumunu ortaya koymaktadır.

Avustralya Aborijinlerine yönelik İngiliz işgalcilerin/sömürgecilerin tavırları dikkat çekicidir. Yerli halkın kültürüne saygı duymak bir yana onları insan türü içerisinde bile değerlendirmedikleri bilinmektedir (Davis, 2018, s. 125). Yine benzer şekilde modern dönemdeki “avcı-toplayıcı”ların yerel hükümetler tarafından yerleşik hayata zorlanmaları zaman zaman bir trajediye dönüşebilmektedir. İstihdam, barınma gibi hususlar üzerinden bir çeşit modernizasyona tabi tutulan yerel halklara sunulan “ilerleme” hamlesinin bu halklar açısından kendi kültürlerinin yok olması anlamına geldiği de söylenebilir (Davis, 2018, s. 145).

Bu çalışmada sosyal bilimlerde âdeta kronik sayılabilecek etkiler bıraktığı düşünülen “ilkel insan/toplum” teorisi ele alınacaktır. Sosyal bilimlerde “ilkel” kavramının kullanımına yönelik eleştiriler özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra nispeten yoğun bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda çizgisel tarih (Landa, 2019) ve tarih öncesi ayrımı (Gosden, 2016) gibi meseleler çeşitli açılardan eleştirilmiştir. İngiliz antropolog Edward Evans-Pritchard “ilkel” kavramını sosyal antropoloji ve dine köken bulma teorileri bağlamında (Evans-Pritchard, 1999) incelerken Adam Kuper kavramın beslendiği düşünsel zemini ve etkisini incelemiştir (Kuper, 1995). Pierre Clastres ise “ilkel toplum” ile şiddet (Clastres, 2017) ve “geçim ekonomisi” (Clastres, 2016) arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Dolayısıyla antropoloji, arkeoloji ve dinler tarihi gibi alanlar açısından son derece önemli olan “ilkel” kavramının sosyal bilimlerdeki işlenişi genellikle parçacı ve bütünlükten yoksun bir şekilde olmuştur. Bu bakımdan kavramların bütüncül bir şekilde ele alınması ve kullanım amaçlarının tespit edilmesi önem arz etmektedir (Koselleck, 2009, s. 102). Böylece kilit bir rol üstlenen “ilkel” kavramının analizinin yapılması, 19. yüzyıl sosyal bilim düşüncesinin temel dinamiklerinin ve günümüze yansımalarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır (Bourdieu, 2015, ss. 66-67; Foucault, 2014, s. 221).³ Nitekim yakın dönem çalışmalarında kavram tarihi/analizi çalışmaları özellikle Annales Okulu’nun etkisiyle ön plana çıkmaktadır (Burke, 2008, ss. 80-82; 2017, s. 149).

Süreç içerisinde değişime uğrasa da aslında “ilkel” kavramı, günümüz insanın uzak geçmişte yaşayan ve “modern avcı-toplayıcı” olarak ifade edilen insan topluluklarına yönelik algısının şekillenmesinde başat rolü üstlenmeye devam etmektedir. Oldukça müphem bir anlam dünyasına sahip olan bu teori temelde modern olan-modern olmayan ve Batılı-Batı dışı gibi dikotomik bir zemin üzerinden hayat bulmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, geleneği geçmişin bir mirası olarak görmek yerine onu

3 Özellikle Bourdieu’nun “habitus” ve Foucault’nun “episteme” kavramı, 19. yüzyıl sosyal bilim düşüncesinin “ilkel” kavramı üzerinden analizinin yapılmasında önemli bir işlev üstlenmektedir.

ilerleme çizgisinin aşılma ve geride bırakılan/bırakılması gereken bir aşaması olarak değerlendirmektedir. Böylece aslında “ilkel toplum” teorisinin etki alanının sadece 19. yüzyıl ile sınırlı olmadığı ve günümüzde de etkisini farklı şekillerde sürdürdüğü görülmektedir. Bu durumda ilkel kavramının eleştirel bir analizinin yapılması önemli bir mesele olarak önümüzde durmaktadır. Bu yazı, “ilkel toplum” teorisinin sosyal bilimlerdeki etkisine ve “avcı-toplayıcı” olarak kodlanan insan topluluklarına ve onların dini inançlarına yönelik algının oluşmasındaki tesirine odaklanmaktadır. İlkel olarak kodlanan insan önceleri vahşi ve barbar gibi nitelermelere maruz kalırken sonraları âdeta hikmetin sahibi olarak ilan edilmiştir. Modernizme karşı geliştirilen tepkilerin özellikle romantizmin gölgesinde şekillenen eski çağ insanının değişkenlik gösteren algı farklılığı da bu çalışmanın konuları arasındadır.

“İlkel Toplum”un İcadı

Dinler tarihi, antropoloji, arkeoloji ve sosyoloji gibi modern bilimlerin ortaya çıktığı bir dönemde beliren “ilkel” kavramının zihinsel arka planını Aydınlanma düşüncesine dayandırmak mümkündür. İnsanlık tarihinin erken evrelerini dönemlendirme problemi ise 1836 yılında Danimarkalı müze yöneticisi C. J. Thomsen (1788-1865) ile başlatılabilir. Onun müzesinde bulunan eski çağlara ait kalıntıları tasnif etmek üzere kullandığı Üç Çağ Sistemi (Taş, Bronz ve Demir) üzerinden insanlık tarihi ele alınmış ve tüm toplumların bu evreleri zorunlu bir şekilde yaşadıkları iddia edilmiştir. Tarih mühendisliği olarak nitelendirilebilecek bu durum, toplumsal evrimciliğin ötesine uzanmaktaydı. Böylece toplumların evrim süreçlerinin kontrol altına alınabilir ve yönlendirilebilir bir süreç olduğu varsayıldı. Bu yaklaşım ilerlemecilik fikriyle birlikte düşünüldüğünde Batılı devletlerin sömürge faaliyetlerini ve devamında gelişmekte olan *ülkeler* kavramının zihinsel alt yapısını oluşturduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

“İlkel” kavramının zihinsel arka planına ve erken dönem sosyal bilimlerdeki ilk kullanımına Edward Tylor’ın (1832-1917) eserlerinde rastlanmaktadır. Tylor, *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization* isimli eserinde bu konudaki düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır. Antropolojinin konusu olan insanın yeryüzündeki serüveninin üç aşamada ele alınabileceğini öne süren Tylor, bu sınıflandırmanın elverişli olduğunu iddia etmektedir. Tylor’un üçlü kategorisi Thomsen’in Üç Çağ Sistemi’nden ilham almıştır. Buna göre ilk aşama olan “vahşi dönem”; insanların yabani meyveyle bitki toplayarak ve avlanarak yaşamlarını sürdürdükleri evredir. Taş çağı olarak nitelendirilen bu dönemde insanlar ancak bulabildikleri taş, kemik ve ahşap gibi malzemeler sayesinde kaba nesnelere üretebilmişlerdir. Bol meyvenin

yer aldığı tropik ormanlarda yaşama fırsatı bulamayan “ilkeller” yiyecek bulabilmek için zahmetli ve yorucu yolculuklar yapmak durumunda kalmıştır. Tarımın keşfiyle beraber “barbar” döneme geçen insanlar yiyecek stoklamaya başlamış, böylece köy ve kasaba gibi yerleşimler ortaya çıkmıştır. Son aşama olan “uygar” dönem ile birlikte insanlar yazıyı keşfettikten sonra hukuk, din ve başka alanlarda bilgiler kayıt altına alınmıştır (Tylor, 1896, s. 24). Tylor’ın yapmış olduğu üçlü tasnifin antropolojiyle beraber arkeoloji ve dinler tarihi gibi sosyal bilimlerin birçok alanını da etkilediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda bir kategori olarak da ele alabileceğimiz ilkel kavramı, sahip oldukları kültürü analiz edemeyen ve söz konusu alanlar üzerine düşünemeyen toplumları nitelenebilir üzere tercih edilmiştir (Goldenweiser, 2005, s. 49). “İlkel” insana yönelik olan bu tutum bir adım daha öteye götürülerek yerlilerin gerçekten düşünme yetisine sahip olup olmadıklarını bile tartışma konusu yapmıştır (Goody, 2011, s. 37).

Özellikle 19. yüzyılda antropoloji, sosyoloji ve dinler tarihinin çalışma alanı olan “ilkel topluluk”ların neden araştırma konusu olarak seçildikleri meselesi önemli bir soru olarak belirmektedir. Kuşkusuz bu soruya çok farklı cevaplar bulmak mümkündür. Fakat en temelde günümüzdeki “ilkel” toplulukların eğitilmesi ve yönetilmesine dair kaygıların bunda etkili olduğu söylenebilir (Evans-Pritchard, 2005, s. 104). Dolayısıyla ötekini tanım(lam)ak üzere kurulan antropolojinin aynı zamanda sömürge faaliyetlerine entelektüel destek sağladığı göz önünde bulundurulduğunda “ilkel toplum”lara yönelik ilginin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır. Toplumları kolonileştirmenin en etkili yolunun onları her yönüyle tanımaktan geçtiği gerçeğinden hareketle bu alanda çalışmalar yürütülmüştür. Bu sebeple beraber kurumların kökenine yönelik ilginin de burada etkin olduğunu söylemek mümkündür. Aile, toplum, devlet, hukuk ve din gibi kurumların kökenlerinin tespit edilmesinin modern dönemde yaşanan sorunların kaynağını belirlemede etkili olduğu düşünülmüş ve böylece “ilkel insan” birçok açıdan ele alınmıştır.

Köken saplantısı olarak da ifade edilebilecek olan bu yaklaşımın sonucu olarak özellikle 1850’lerden itibaren başta aile ve din olmak üzere çeşitli sosyal kurumların kökenini ve gelişimini konu edinen çok sayıda çalışma kaleme alınmıştır. Bu eserlerde insanın durmaksızın ilerleyişini doğrusal bir çizgi üzerinde tasvir eden bir zihin dünyası olduğu görülmektedir. Buna göre göçebelikten yerleşik düzene, komünizmden özel mülkiyete, çok eşlilikten tek eşliliğe, animizmden tek tanrıcılığa ve teolojiden pozitif bilime doğru sürekli ilerleyen bir süreç söz konusu edilmiştir (Evans-Pritchard, 2005, s. 34). Darwinci evrim teorisiyle de ilişkili olan bu yaklaşıma göre insanlık tarihi sıfır noktasından başlayarak büyük bir hızla modern çağa doğru

ilerlemektedir. Bu bağlamda söz gelimi Amerikalı antropolog Henry Morgan modern devletin kökenini, akraba temelli toplulukların zamanla bölgesel aidiyeti önceleyen topluluklara dönüşmesiyle açıklamıştır. Böylece Morgan, ilerleme ve gelişmenin inkâr edilemeyecek toplumsal kanunlar olduğunu ilan etmiştir (Morgan, 1986, s. 69).

Kendilerini evrimin son halkasında ve gelişimin zirvesinde gören 19. yüzyıldaki çoğu sosyal bilimciye göre gerçekte her şey çok basit bir kategoriye dayanmaktaydı. Bu bakımdan "ilkel" ve modern toplum arasındaki farklar oldukça belirgindi. Söz gelimi modern toplum bölgesel bir devlete, "ilkel" toplum ise akraba bağlarına dayalı idi. Modern toplumlarda tek eşlilik esas iken "ilkel" toplumlarda kuralsız cinsel hayatın hâkim olduğu öngörülüyordu. Özel mülkiyet modern toplumlarda son derece önemli olmasına karşın göçebe olan "ilkel"lerde komün bir yaşam esas alınmıştı. "İlkel" ile modern toplum arasında kurulan ilişki, karşıtlıklar üzerinden inşa edilmesine rağmen söz konusu kurumların modern dönemdekilerin kökeni olduğu iddia edilmiştir. Buna göre "ilkel" toplumlarda etkin olan kan ve toprak bağı modern dönemde milliyetçiliğin ve vatandaşlığın temelini oluşturmuştur. Adam Kuper'ın ifadesiyle; "ilkel toplum, modern toplumun aynadaki yansımasıydı veya daha doğrusu, hayallerindeki ilkel toplum, gördükleri modern toplumun özelliklerini tersine çeviriyordu" (Kuper, 1995, s. 262).

İlkel olarak nitelendirilen toplumlar üzerine yapılan çalışmalarda "biz" ve "öteki" üzerinden bir dikotominin sebep olduğu karşılaştırma kendisini açıkça hissettirmektedir. Bu yaklaşımda merkezde "biz" yani Batı düşüncesi yer almış ve "öteki" olan "ilkel", merkezden hareketle periferide tanımlanmıştır. Bu bakış açısında her şeyden önce modern ile "ilkel" arasında çok büyük farkların bulunduğu varsayımı belirleyicidir. Buradan hareketle 19. yüzyıldan itibaren sosyal bilimlerde basit-karmaşık, gelişmiş-ilkel, folklorik-kentsel, geleneksel-modern gibi gelişime dayalı karşıtlığı esas alan sınıflandırmalar kullanılmıştır (Goody, 2011, s. 13). Böylece geniş bir kullanım alanına sahip olması nedeniyle "ilkel" kavramının oldukça müphem bir alana işaret ettiği ifade edilmelidir.

İlkel Kavramının Müphemiyeti

Temsil ettiği anlam dünyası sebebiyle "ilkel" kavramı son derece karmaşık bir evrene sahiptir. Oldukça muğlak, birbirinden farklı ve tutarsız kullanımları bulunan "ilkel" kavramının 1953-1963 yıllarında antropoloji alanındaki çalışmalarda hangi anlamlarda kullanıldığına dair yapılan bir araştırmada çarpıcı sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre ilkel kavramı: Basit, uygar olmayan, izole edilmiş, Batı dışındaki

toplumlar, akrabalık temelli toplumlar, yerli, vahşi, günün önemli kısmını din işleriyle ve ritüelle geçiren, bireye saygılı, ruhsal yaşamıyla doğayı bütünleştiren, iş birliğine dayalı toplum anlayışı gibi anlamları karşılayacak şekilde kullanılmıştır (Hsu, 1964, s. 173). Kullanım anlamlarında görüldüğü üzere “ilkel” sözcüğü kapalı ve birbirine oldukça zıt unsurları bünyesinde barındıran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk dönem antropologların saha araştırmalarından yoksun olarak ortaya çıkan çalışmalarının “ilkel toplumları” tanımak bir yana onları anlamının önünde bir engel olarak belirlediği söylenebilir. Buna karşın aynı dönemde misyoner, bürokrat ve gezginlerin kaleme aldıkları ayrıntılı monografiler daha önemli bilgiler vermektedir. Çünkü söz konusu kişiler genellikle köken arayışı içerisinde olmamışlar ve toplumsal yasaları keşfetmek gibi “büyük amaçlar” da üstlenmemişlerdir. Daha çok bürokrat ve misyonerlerin kaleme aldığı bu ayrıntılı monografiler, uzun bir süre önemli bir başvuru kaynağı olmuştur (Evans-Pritchard, 2005, s. 71). Paradigmanın sınırlayıcı bakışından nispeten uzak olan bu metinler, daha doğru bilgiler barındırdığı düşüncesinden hareketle araştırmacılar tarafından tercih edilmiştir. Ancak bu metinlerin sağladığı bilgilerin doğruluğu meselesi ayrı bir tartışma konusudur.

Açıkça anlaşıldığı üzere zihinsel bir sınıflandırma olan “ilkel” kavramı birçok açıdan problem teşkil etmektedir. Söz konusu problemlere karşın “ilkel” kavramının günümüzde de farklı şekillerde kullanımının devam ettiği görülmektedir. Araştırmacıların zaman zaman ilkel kavramını doğrudan kullanmasalar bile alıntı yaparken veya referans gösterirken bunu sorgulamadan ve bu konuda herhangi bir kayıt düşmeden bu ifadeye yer verdikleri görülmektedir. Bu kavrama başlangıçta işlevsel bir anlam yüklenmiş olsa da günümüzde artık insan toplumlarının sadece ilkel ve uygar kategorileri altında ele alınmasının doğru bir yaklaşım olmadığı ortadadır (Hsu, 1964, s. 174).

Çoğulculuk gibi kavramların ön plana çıktığı ve ötekileştirmenin neredeyse suç sayıldığı günümüzde “ilkel” kavramının kullanılması daha da önemlisi zihinsel arka planda etkisini sürdürmesi üzerinde durulması gereken bir meseledir. “İlkel”in uzun yıllar bu derece etkili olmasının çeşitli ideolojilere veri sunmasıyla doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda “ilkel toplum” düşüncesinin sürekliliğini siyasal ideoloji ve otoritelere borçlu olduğu ifade edilebilir. Böylece “ilkel toplum” teorisi söz gelimi bir yandan milliyetçilik ve Marksizm’e veri sağlarken diğer yandan sömürgeci devletlere bilgi sunmuştur. Dolayısıyla “ilkel toplum” un icadı sadece sosyal antropolojinin konusu olarak düşünülmemelidir. Bu yaklaşım en az birkaç neslin siyasi ve tarihi bilincine işlemiş ayrıca sosyal bilimlerin temel düşüncesi üzerinde de etkili olmuştur. “İlkel toplum” düşüncesi özellikle antropoloji ve sosyoloji alanındaki evrimci, ilerlemeci, yayılmacı ve yapısalcı gibi çoğu yaklaşıma ev sahipliği yapmıştır.

Ancak bu yaklaşım, sosyal bilimler alanında etkileri hâlâ devam etmekte olan kronik bir tavra dönüşmüştür. Bundan dolayı Adam Kuper haklı olarak ilkel toplum teorisinin tarihini "bir illüzyonun tarihi" olarak nitelendirmiştir (Kuper, 1995, ss. 15-23).

Tüm eleştirilere rağmen günümüzde kullanılmaya devam eden bu kavramın "geri kalmışlığı" ifade etmek üzere kullanılmadığı düşünülebilir. Hatta eski çağlarda yaşayan insan topluluklarının bazı konularda günümüz insanına göre daha iyi bir yaşam kalitesine sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Yine "ilkel" kavramının zaman açısından "ilk" yani "prototip" insan topluluklarını ifade etmek üzere kullanıldığı da öne sürülebilir. Hatta bunu belirtmek üzere "ilksel", "öncül", "önsel" gibi bazı kavramlar da ön plana çıkabilir. Ancak bu yaklaşımın ürünü olan söz konusu kavramları kabul etmek de zor görünmektedir. Çünkü bahse konu olan eski çağ topluluklarının da uzun bir geçmişe sahip oldukları düşünüldüğünde "ilk" olamı tespit etmenin mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Fakat problemin farkında olan kimi araştırmacılar, "ilkel" kelimesinin talihsiz bir tercih olmakla beraber teknik bir terim olarak literatüre yerleştiğini bu sebeple de bu kavramı kullanmaktan geri durmanın güç olduğunu belirtmişlerdir (Levi-Strauss, 2012, s. 147).

"İlkel" kavramının anlam genişlemesine uğradığını dolayısıyla günümüzde hakir görme anlamından ziyade basit teknolojilere ve ekonomiye sahip olan yazıdan yoksun toplulukları ifade etmek üzere tercih edildiği düşünülebilir (Evans-Pritchard, 1999, ss. 25-26).⁴ Taşıdığı tüm problemlere rağmen bu kavramı kullanmayı bir zorunluluk olarak görenler sadece antropologlar değildir. Dinler tarihçileri de bu kavramı kullanmayı sürdürmüştür. Söz gelimi Mircea Eliade, "ilkel" kavramına eserlerinde yer vermesine karşın bununla zihinsel bir geri kalmışlığı veya mantık dışılığı kastetmediğini belirtmektedir. Eliade, bu kavramla söz konusu "arkaik" toplumlarla Batı zihniyeti arasındaki farka dikkat çekmek için bunu kullanmaktadır. Böylece Eliade, modern ve "ilkel" zihnin birbirinden ayrı olduğunu özellikle vurgular (Eliade, 2003, s. 141). Bu bakımdan Eliade, "ilkel" kavramının yanında arkaik, geleneksel, modern öncesi, tarih öncesi ve egzotik gibi kavramlara kendisinden önceki antropologlar gibi olumsuz bir anlam yüklemeyiz. Ancak hakir görme anlamında olmasa bile "ilkel" kavramının ötekileştirici bir anlam taşıdığı ve gerçekte Batılı/modern insanı merkeze alan bir tavır ortaya koyduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Diğer bir deyişle Eliade, ilkel kavramının olumsuz anlamının farkında olmakla beraber kavramın bünyesinde barındırdığı Batılı

4 Evans-Pritchard'ın kitabının orijinal ismi *Theories of Primitive Religion* olmasına rağmen Türkçeye *İlkelerde Din* adıyla tercüme edilmiştir. Kitap isminin çevirisi maddi hatanın ötesinde bir anlam/yaklaşım hatası olması açısından ilgi çekicidir.

olan/olmayan karşıtlığını öne çıkarmakta bir sakınca görmez. Oysa bu durum “arkaik” insan ile modern insan arasında ciddi farklar bulunduğu ön kabulüne dayanmaktadır.

Levi-Strauss, “ilkel” kavramının problemlili olduğunu farkındadır ve bu kavram yerine “yazısız halklar” tanımlamasını önermektedir. O, “ilkel” insana yönelik ön plana çıkan iki yaklaşımı da eleştirmektedir. Bunlardan ilki Malinowski gibi düşünürlerin öne sürdüğü üzere “ilkel” insanın düşüncelerini yeme, içme ve cinsellik gibi temel ihtiyaçların belirlediği yönündeki yaklaşımıdır. Diğeri ise daha çok Levi Bruhl ile özdeşleşen “ilkel” insanın tümüyle farklı bir düşünce dünyasına sahip olduğuna dair tutumdur. Levi-Strauss bu yaklaşımların ilkinin faydacı olmakla ikincisini ise coşkulu ve duygusal bir yaklaşım olmakla suçlamaktadır (Levi-Strauss, 2016a, ss. 49-50). Levi-Strauss ilkel kavramının problemlili olduğunu kabul etmekle beraber yerini doldurabilecek daha iyi bir kavram bulunmadığı için bunun sosyal bilimlerdeki yerini kesin olarak aldığını belirtmektedir. Ona göre ilkel kavramı “yazıdan habersiz kalan... ancak yakın bir tarihte mekanik uygarlığın yayılmasından etkilenen ve dolayısıyla toplumsal yapıları ve dünya görüşleri gereği ekonomi ve politik felsefede temel sayılan bazı kavramlara yabancı kalan çok sayıdaki insan topluluklarını” ifade etmektedir (Levi-Strauss, 2012, s. 147).

Yazısız olmak ve geçim ekonomisine sahip olmak “ilkel” toplumların aynı zamanda bir yasaya, hukuk kurallarına, dine ve otoriteye sahip olmadıkları anlamına gelmektedir (Clastres, 2016, s. 15). Dolayısıyla “ilkel toplum” fikrinin çok geniş bir anlama sahip olduğunu söylemek mümkündür. Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan insan topluluklarını tek bir kavram ile nitelenmek, farklılıklarını görmezden gelmek, özellikle uzak geçmiş ve günümüzdeki geleneksel veya yerel olarak ifade edilen toplumları doğru anlamayı imkânsız hale getirmektedir.

“İlkel Din”

İlk dönem araştırmacılarının “ilkel insan” a yönelik ilgilerinin temel sebebi sadece bilimsel merak değildi. İdeolojik kaygılar çalışmalar üzerinde etkili olmuştu. Aydınlanma düşüncesinin özellikle Katolikliğe karşı sürdürdüğü savaş zaman zaman dini reddetmeye yönelik radikal bir tutuma dönüşmüştür (Im Hof, 2004, s. 219). Dinin kökenine dair öne sürülen teorilerin bu anlayış üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.⁵ Bu bağlamda Kilise’nin doğrudan tepkisine muhatap olmaktansa

5 Yahudi-Hıristiyan geleneğinin kurumsal şekline karşı sürdürülen söz konusu mücadelede sekülerizmin çok önemli bir etkisinin olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir (Asad, 2020).

uzak geçmişte yaşayan insan topluluklarının inançları üzerinden kurumsal din ile bir mücadeleye girişmek tercih edilmiştir. Böylece Eski Çağ dinlerinin anlamsızlığı ve batıl yönü ortaya konulduğunda Kilise'nin zaten meşruiyet zeminini kaybedeceği düşünülmüştür.

Dinin kökenine yönelik teorilerin günümüzde büyük ölçüde geçerliliğini yitirdiği söylenebilir. Ancak 19. yüzyılda önemli tartışmalara sebep olmaları ve din ile ilişkili arkeoloji, antropoloji ve dinler tarihi gibi sosyal bilim disiplinlerinin filizlendiği bir dönemde ortaya çıkmaları göz önünde bulundurulduğunda aslında teorilerin tümüyle etkisiz olmadığı anlaşılmaktadır. Dinin menşesine yönelik yaklaşımları, modern dinler tarihinin kurucusu olarak bilinen Max Müller'in (1823-1900) "natüralizm" teorisine başlatmak mümkündür. Muhtemelen Hint kutsal metinlerinden hareketle tanrılar ve doğa arasında kurulan ilişkilerin etkisiyle Müller, dinin menşesinin kişileştirilmiş doğa olayları olduğunu varsaymaktadır. Müller'e göre düşüncemizdeki her şeyin kaynağı doğaya dayanmaktadır (Müller, 1898, s. 127). Müller'in çağdaşı olan Edward Tylor (1832-1917) ise 1871'de kaleme aldığı *Primitive Culture* isimli eserinde dinin kökeninin animizm olduğunu iddia etmektedir. Buna göre ruhlara tapınma gelişerek günümüzdeki kurumsal dinleri meydana getirmiş ve bu çizgisel ilerleme günümüze kadar gelmiştir (Tylor, 1903, ss. 425-426). Tylor gibi bir İngiliz olan Herbert Spencer'a göre ise atalara tapınma sadece "ilkel din" in değil bütün dinlerin kaynağını teşkil etmekteydi (Spencer, 1898, s. 422).

Dini bireysel tecrübelerden ziyade toplumsal bir zemin üzerinden açıklayan Fransız sosyolog Emile Durkheim'e göre totem hem dinin hem de toplumun sembolüdür (Durkheim, 2011, s. 262). Bahsi geçen teorilerden farklı olarak Alman Katolik rahip Wilhelm Schmidt (1868-1954), dinin kaynağını monoteizmle açıklamıştır (Schmidt, 1935). Bunun dışında söz gelimi İskoç antropolog James Frazer (1854-1941) dinin kaynağını büyü (Frazer, 2004) ile Freud ise baba ile oğul arasındaki otorite, suçluluk ve itaat duygusuyla açıklamıştır (Freud, 2014, s. 207).

Dinin kökenini ortaya koyma iddiasında olan teorisyenlerin dikkat çekici özelliklerinden biri neredeyse hiçbirinin "ilkel toplum" la temas kurmadan çalışmalarını ortaya koymalarıdır. "İlkel toplum" teorisyenleri bürokrat, tüccar ve misyonerlerin raporlarına dayanarak görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bu durum Evans-Pritchard'ın haklı olarak belirttiği gibi "bir kimyacınn bir laboratuvara hiç adım atmamasına benziyordu" (Evans-Pritchard, 1999, s. 12). Bu bağlamda Tylor ve Frazer gibi düşünürler masa başı antropoloğu olarak görülmüştür. Onlar, çalışmalarını ikincil kaynaklara dayandırmaları sebebiyle Viktorya dönemi antropologlarının prototipi olarak nitelendirilmişlerdir (Ericson ve Murphy, 2013, s. 28).

Dinin kökenine dair öne sürülen teorilerin temelinde “ilkel” olarak nitelendirilen insanın hafife alınması durumu söz konusudur. Darwinci evrim anlayışının sonucu olarak “taş devri” insanı çocuksu, boş inançlara sahip, akıldan yoksun, kuşkulu ve korkulu bir hayatın endişelerinden büyü ve duayla korunmaya çalışan bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Söz gelimi Morgan’a (1818-1881) göre “ilkel din” de tıpkı ilkelerin diğer kurumları gibi oldukça değersizdir. İlerlemecilik kanunları doğrultusunda Morgan “ilkel din”leri “parlak ama içi boş ve akıl dışı şeyler” olarak tanımlamıştır (Morgan, 1986, s. 72). Savunulan görüşlerin tam olarak anlaşılabilmesi için söz konusu düşünürlerin zihin yapılarını ve içerisinde yaşadıkları dinî geleneği bilmek gerekir. Her ne kadar teorisyenler köken itibarıyla çeşitli Yahudi ve Hristiyan mezheplerine mensup olsalar da birkaç tanesi dışında tamamı agnostik veya ateist bir dünya görüşüne sahiptir. Dini, insanoğlunun bir yanlıgısı olarak gören teorisyenlere göre “ilkel inançlar” üzerinden Hristiyanlığı çürütebilecek kanıtlara ulaşmak mümkündür. Böylece eğer “ilkel din”in heyecan ve gerilimden kaynaklı saçma ve gereksiz bir boş inanç olduğu ortaya konursa bu yolla Hristiyanlığın da sağlam bir zemine dayanmadığı anlaşılacak ve din kendiliğinden önemini yitirecekti (Evans-Pritchard, 1999, ss. 21-22).

Günümüzde dini anlamak ile onun kökenini tespit etmek arasında doğru orantı olmadığı sıklıkla dile getirilmektedir. Ancak dikkat çekici bir şekilde ilkel olduğu düşünülen insan topluluklarının -prototip olarak ele alınırken- hepsinin aynıymış gibi düşünülmesi, farklılıkların hesaba katılmaması önemli bir yanlıgdır (Evans-Pritchard, 1999, s. 124). Nitekim daha sonraları antropologlar yaptıkları araştırmalarda bu farklılıkları ön plana çıkardılar. Üstelik farklılıklar, çeşitli gruplar bir yana aynı grup içerisindeki bireyler arasında da ortaya çıkmaktadır. Tüm bu yaklaşımların temelinde ise kendisini uygarlığın zirvesinde gören Batı medeniyeti ile “vahşi-ilkel” toplumun aynı şekilde düşünemeyeceğini öngören zihniyet yatmaktadır. Söz konusu düşüncesinin önemli parametrelerinden birini oluşturan bu dikotomi birçok alanda belirlemektedir. Söz gelimi dinler tarihinde önemli bir metot olarak karşımıza çıkan “karşılaştırma”da da bu durum mevzubahistir. Sürekli olarak zıtlık zemininden hareket eden bu yaklaşım, biz ve öteki üzerinden bir geçmiş inşa etme çabası içerisine girmiş ve Batı’yı merkeze almıştır.

Kanaatimizce köken teorilerinin en önemli ortak noktası, inancın insan üzerinde bıraktığı birtakım etkilerden hareketle dinin tanımlanması çabasıdır. Hayatın birçok alanını etkileyen hatta belirleyen dinin birçok boyutuna rağmen teorisyenler, tek bir saikten hareketle dini anlama yoluna gittiler. Evrimci bakış açısı daha işin başında onların zihninin kategorik bir düzlemde çalışmasına sebep oldu (Eliade, 2017, s. 66).

Böylece dinin başlangıcının şimdikine göre çok daha "ilkel" olması gerektiği sonucuna vardılar. Sonrasında ise daha çok psikolojik saiklere başvurdular. Bunu yaparken de muhtemelen kendi psikolojilerini merkeze alarak "ilkel"lerin psikolojisini ortaya koymaya çalıştılar. Kurumsal Hristiyanlık ve Yahudilik ile yaşadıkları muhtemel problemler neticesinde teorisyenler, dine karşı bir çeşit refleks geliştirmişlerdir. Dolayısıyla onların öne sürdükleri görüşleri, miras aldıkları dine karşı hissettikleri psikolojinin bir yansıması olarak okumak da mümkündür (Pals, 2019, ss. 521-522). Bu düşünsel miras, özellikle uzak geçmişte yaşayan insanların inançlarını açıklamada kısmi etkisini sürdürmektedir.

İlkel Kavramının Eleştirisi

II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal bilimlerde yaşanan paradigma değişikliğinin bir sonucu olarak "ilkel" kavramına yönelik eleştiriler daha yüksek bir sesle dillendirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde artık büyük söylemlerin terk edilip küçük sorulara küçük cevaplar aranmaya başlandığını ve araştırmaların bu doğrultuda yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Bu durum başta "ilkel" kavramının kendisi olmak üzere 19. yüzyıldaki "masa başı" çalışmalardan hareketle "büyük" genellemelerin yer aldığı yaklaşımların eleştirilmesine ve terk edilmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda sosyal antropolojinin önemli isimlerinden olan Evans-Pritchard'ın 1951 yılında yayımladığı eserinde "ilkel halkların toplumsal hayatları hakkında bir şeyler öğrenmeye daha yeni başlıyoruz" (Evans-Pritchard, 2005, s. 89) ifadesi oldukça düşündürücüdür. Bu durum özellikle Viktorya dönemi "masa başı" teorisyenlerinin ürettikleri bilgiye yönelik ciddi bir eleştiridir. Böylece "ilkel" kavramı etrafında bir asrı aşkın sürede şekillenen bilgilerin geçersiz kılındığı söylenebilir.

Uzak geçmişte yaşayan insan topluluklarının en iyi anlaşılma yolunun günümüzdeki "avcı-toplayıcı"ların gözlemlenmesi ile mümkün olabileceği görüşünü baz alarak yerli halklar üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar yerlilerin çevreleriyle, sandığımızdan çok daha güçlü ve ayrıntılı bir ilişki kurduğunu göstermektedir. Böylece doğanın bilimsel diyeceğimiz bir gözle gözlemlenmesi ve canlıların sınıflandırılmasının sadece günümüz insanına özgü bir davranış olmadığı anlaşılmıştır. Üstelik pragmatik kaygıların ötesinde yerlilerin doğayı ve hayvanları çok iyi tanıdıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda yerlilerin çevrelerindeki hayvan ve bitkilere yönelik bilgilerinin yüzeysel olmadığı, kabileye mensup küçük bir çocuğun bitki ve hayvanları tanımada bir botanikçi ve zoologdan geri kalmadığı görülmüştür. Örneğin; Afrika'da bulunan Dogon kabilesinin bitkileri 22 familyaya ayırdıkları ve

bunları da birçok alt kategoride ele aldıkları gözlemlenmiştir (Levi-Strauss, 2016b, s. 69). Benzer şekilde Kuzey Amerika yerlileri üzerine yapılan kimi araştırmalarda yerlilerin yılan eti yememelerine ve ondan herhangi bir şekilde faydalanmalarına rağmen onlar hakkında çok önemli bilgilere sahip oldukları görülmüştür (Speck, 1923, s. 273).

“İlkel” toplumlar hakkında yapılan saha araştırmaları ile daha önceki teorisyenlerin iddiaları arasında önemli farklar bulunması, sınıflandırma kategorilerinin geçerliliğinin de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Böylece söz konusu dikotomi tam olarak ortadan kalkmasa bile daha kabul edilebilir esnek kategoriler öne sürülmüştür. “İlkel”e karşı “medeni” şeklinde beliren karşıtlığın ciddi problemlere sebep olduğu ve bunun ötesine geçilmesi gerektiği dile getirilmiştir (Hsu, 1964, ss. 177-178). Ancak söz konusu kategorik düşüncenin eleştirilere rağmen tümüyle ortadan kalktığını söylemek güçtür. Söz gelimi “ilkel” insanın önemine sıkça vurgu yapmasına rağmen birçok Batılı bilgin gibi Lévi-Strauss da “biz” ve “öteki” karşıtlığının kurbanı olmakla suçlanmıştır (Goody, 2011, s. 21). Dolayısıyla Avrupalı olan ve Avrupalı olmayan karşıtlığı üzerinden gelişen bu yaklaşım, geçmiş dönem insan topluluklarını ve onların ürettiği kurum hatta teknolojilerini anlamak hususunda büyük metodolojik problemlere sebep olmuştur.

19. yüzyılda ilk antropologlar, ilkel olarak nitelendirdikleri insanlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları halde onları tanımlamaya çalışmışlardır. Birkaç gün veya haftadan oluşan çok kısa süreli ziyaretlerden hareketle “ilkel” insanın yaşamı, düşüncesi ve inancı hakkında büyük teoriler öne sürmüşlerdir. Küçük deneyimlerden hareketle büyük genellemelere ulaşan bu yaklaşım temelsiz fikirlerle sosyolojik yasalar oluşturma cesareti göstermiştir. Günümüzdeki yaygın bilimsel kabullere göre ise bir toplum hakkında yapılan gözlemlerin çok daha uzun süreli olması gerektiği öngörülmektedir. Ancak bu şekilde davranışların zamanla test edilmesi mümkün olabilmektedir (Evans-Pritchard, 2005, s. 77).

Yazılı kayıtlara sahip olmadığımız toplumları bilgi ve hikmetten yoksun olarak düşünmemizin elde edilen arkeolojik verilerle uyuşmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Diğer yandan “ilkel” toplumun ayırıcı bir özelliği olarak öne sürülen “geçim ekonomisi” kavramı da oldukça dikkat çekicidir. Geçim kelimesinin ilk çağrıştırdığı anlam, beslenme gereksinimleri ile bunları sağlayacak imkânlar arasındaki dengeyi merkeze alarak yaşamı sürdürmektir. Bu durum geçim ekonomisine sahip olan insanların beslenme ihtiyaçlarını gidermekte zorlandıkları, coğrafya ve iklimden kaynaklı olumsuzluklardan çok çabuk etkilendikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Buna göre “ilkel” toplumlar kelimesinin tam anlamıyla bir yaşam sürdürmekten ziyade

ayakta kalmaya çalışan varlıklar olarak belirlemektedir. Söz konusu durum modern dönemde yaşayan toplumlarda da görülebilmektedir. Dolayısıyla “geçim ekonomisi” fikrinin Batı zihni tarafından ötekini ifade etmek üzere kullanılan bir kavram olduğu ve bilimsel bir temele sahip olmadığı anlaşılmaktadır (Clastres, 2016, ss. 13-14). Söz gelimi Venezuela’da yaşayan Yanomano yerlilerinin her şey dâhil günde ortalama üç saat civarında çalıştıkları görülmektedir. Dolayısıyla geçim ekonomisinin ayakta kalmak adına sürekli çalışmayı gerektirmediği anlaşılmaktadır (Clastres, 2016, s. 178). Günümüzdeki çalışma saatleri göz önünde bulundurulduğunda geçim ekonomisinin önceki dönemlerden ziyade bugün için kullanılabilir bir tabir olduğu söylenebilir.

Burada “ilkel insan” ve modernite ile temas içinde olan insan arasında ilginç bir farktan da söz edilebilir. Yerli halklar kent toplumlarının sahip oldukları iş gücü yüksek aletlerle karşılaştıklarında beklenenden farklı bir tavır sergilemişlerdir. Mesela günümüz teknolojisi ile üretilen bir baltanın kısa sürede daha fazla üretim sağladığını fark ettiklerinde bu baltaları daha çok ürün elde etmek için değil daha çok zaman kazanmak için kullanmışlardır. “İlkel”lerde üretim üst sınıfı diğer bir ifadeyle efendileri beslemek için değil harcanan enerji stokunu yerine koymaya yönelik amaçla gerçekleşmiştir. Üstelik avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığa dayanan bir ekonominin mutlaka göçebe olması gerekmemektedir. Nitekim tarıma dayanmayan birçok topluluğun yerleşik hayata sahip olduğu anlaşılmıştır (Clastres, 2016, ss. 180-184).

“İlkel”in tarihi büyük ölçüde yoksunluğun tarihi olarak aktarılmaktadır. Bu topluluklar tarihten, devletten, yazıdan, ekonomiden hatta dinden yoksundur. Buna göre tüm bu kurumlar, insanlığın yazgısıdır ancak “ilkel”ler buna ulaşamamışlardır (Clastres, 2016, s. 174). Bu yaklaşımı eleştiren Levi-Strauss’a göre “ilkel” insan çevre hakkında bize oranla çok daha kesin bilgilere sahipti. Bizim bugün sahip olduğumuz bilgilere “ilkel” insan ihtiyaç hissetmediği için sahip değildi (Levi-Strauss, 2016a, ss. 52-53). Dolayısıyla bu bir üstünlük göstergesi olarak da görülemez. “İlkel” toplumların devletsiz olduklarına yönelik vurgu aynı zamanda onların sahip olmaları gereken bir özellikten yoksun olduklarını öne süren bir zihnin ürünüdür (Clastres, 2016, s. 173). Buna göre bu toplumlar henüz gelişimini tamamlamamış, geri kalmış ya da yeni söylemlerle ifade edecek olursak “gelişmekte olan” toplumlar kategorisindedir.

Köken yaklaşımlarının bir sonucu olarak “ilkel toplum” ile şiddet arasındaki ilişki de üzerinde durulmaya değer bir konudur. Savaşın kökeni ile “ilkel” insanın avlanma eylemi arasında ilişki kurulmuş dolayısıyla şiddetin “tarih öncesi” temelleri bu eylemde aranmıştır. Oysa avlanma eylemi ile içerisinde saldırganlık ve şiddet eylemlerini barındıran savaş eylemi arasında bir ilişki kurmak hiç de makul görünmemektedir. Çünkü avlanmanın besin elde etmek ve hayatta kalmak adına

yapılan bir eylem olduğu ve birçok canlı türünde rastlanılan bir durum olduğu anlaşılmaktadır (Clastres, 2017, s. 15).

“İlkel insan”ın modern bir kavram olarak şiddetle ilişkilendirilmesi farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi Alman dinler tarihçisi Karl Luckert, Göbeklitepe döneminde yaşayan ve avcı-toplayıcı olarak ifade edilen toplulukların üyelerini kasap, saldırgan ve katil olarak nitelendirir (Luckert, 2016, s. 149). Üstelik Luckert bununla da yetinmez ve avcılarının hayatta kalmak adına yapmak zorunda kaldıkları avlanma eyleminden dolayı suçluluk psikolojisi içerisinde girdiklerini iddia eder. Buna göre avcılar saldırgan tutumlarından dolayı vicdan azabı çekmişler ve böylece kefarete ödemek adına çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir (Luckert, 2016, ss. 93-94). Luckert’in bu yaklaşımı, modern bir kavram üzerinden geçmişini okumak hususunda açık bir anakronizm barındırmaktadır.

Uzak geçmişte yaşayan insanlara ve modernizm tecrübesi yaşamayan toplumlara yönelik yaklaşım biçimlerinde önemli problemler bulunmaktadır. Ancak buradaki temel problem, etnosentrizmin kendi kültürünü diğer kültürlerden üstün görmesinden ibaret değildir. Asıl problem, kendisini merkeze alarak diğer kültürler üzerinden bilimsel bir söylem geliştirmeye kalkışmaktır. Böylece etnoloji kendi konumunu göz ardı ederek evrensellik iddiasında bulunmakta ve bir ideolojiye dönüşmektedir (Clastres, 2016, s. 17). Bununla beraber bahse konu olan yaklaşımda insanlığın tecrübesinin de ilerlemecilik fikrine kurban edildiğini söylemek mümkündür. Oysa gelenek dediğimiz şey, geçmişte kalan ve aşılacak bir değerler kümesi değil hayatı yenileyebilecek bir etken ve bir tecrübe dağarcığıdır (Schwarz, 1997, s. 11). Üstelik “modern dönem” ile “geleneksel dönem” arasında olduğu düşünülen farklılıkların mahiyeti oldukça tartışmalıdır. Levi-Strauss’un da ifade ettiği gibi “kültürel farklılıklar olmasına rağmen, insan zihni her yerde bir ve aynı” özelliklere ve kapasiteye sahiptir (Levi-Strauss, 2016a, s. 53). Dolayısıyla “ilkel halk” geri kalmış ya da geri bırakılmış toplum değildir. Hatta belirli alanlarda günümüz toplumlarından çok daha başarılı bir yaşama sahip olabilmektedirler. Bunun yanında onlar zannedildiği gibi “tarihsiz” de değildirler. Onların tarihi hakkında bilgi sahibi olmayan biziz (Levi-Strauss, 2012, s. 149).

Modernizm ile temas kurmayan günümüz toplumlarını ve uzak geçmişte yaşayan toplulukları ifade etmek üzere icat edilen “ilkel” kavramı, çeşitli nedenlerden ötürü yüceltme bir tavrın ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Bu yaklaşım “ilkel toplum”u yücelten ve onların yaşama tarzlarını idealize eden bir tavra dönüşmüştür. Böylece önceleri düşünemeyen bir varlık olarak sunulan “ilkel insan” bu sefer hikmeti bünyesinde barındıran bir varlığa evrilmiştir. Evans-Pritchard’ın aşağıdaki ifadeleri “ilkel insan”ı yüceltme çabalarını açıkça ortaya koymaktadır.

İlkel insan konusunda yapılan spekülasyonlarda bir aşırılıktan öbür aşırılığa doğru bir gelgitin olduğu görülmektedir. Önce fakirlik, şiddet ve korku içinde yaşayan küçük bir hayvandan az öte bir şeydi; daha sonra zenginlik, barış ve güven içinde yaşayan bir beyefendi oldu. İlkın yasadız idi; sonra yasa ve örfün bir kölesi oldu. Başlangıçta herhangi bir dini duygulanım veya inançtan bağımsız idi; sonra tümüyle kutsalın egemenliği altında ve ritüele gömülü hale geldi. İlkın zayıfı ezen bir bireyselci idi; sonra toprak ve eşyaların ortak kullanımını savunan bir toplumsalçı oldu. Önce rastgele cinsel ilişkide bulunan biriydi; sonradan ailevi erdemin bir modeli haline gelmiştir. Önceden uyuşuk ve islah olmaz biçimde tembel iken, sonra uyanık ve çalışkan olmuştur (Evans-Pritchard, 2005, s. 66).

Evans-Pritchard'ın bu ifadeleri "ilkel toplum" teorisinin ters yüz edilmiş halini gözler önüne sermektedir. "İlkel toplum" teorisyenleri "arkaik" insanı vahşi olarak resmederken yüceltmeci yaklaşımlar ise söz konusu toplumları mükemmel olarak sunmaktadır. Dolayısıyla her iki yaklaşımın da karşıt uçlarda yer aldığını söylemek mümkündür. "İlkel insan"ın yaşamını insanlık tarihinin bir çeşit mutluluk çağı olarak sunan John Zerzan'ın aşağıdaki ifadeleri bu yaklaşımın felsefesini ortaya koymaktadır.

Evcilleşme ve tarım öncesi yaşamın, ağırlıklı olarak doğayla özdeşleşme, duyuşal bilgelik, cinsel eşitlik ve sağlığın hüküm sürdüğü bir yaşam olduğunu ancak şimdi öğrenebiliyoruz. Evet, insan doğamız iki milyon yıl boyunca böyleydi; ta ki, rahipler, krallar ve patronlar tarafından köleleştirilinceye kadar (Zerzan, 2018, s. 12).

Zerzan, tarımın keşfinin insanlık tarihinde büyük bir gerilemeye sebep olduğunu, avcı-toplayıcı olarak ifade edilen insan topluluklarının savaştan imtina eden barışsever insanlar olduklarını iddia etmektedir (Zerzan, 2018, s. 32). Tarımın bir çeşit doğayı kontrol altına alma aracı olduğunu öne süren Zerzan'a göre insan ancak bu düşünceden kurtularak özgürlüğüne kavuşabilir. Zerzan tarımın yanında lisan, evcilleştirme, zaman, sayı, müzik, sanat, din ve ritüel gibi şeylerin de birer tahakküm aracı olduğunu öne sürer. Böylece Zerzan'a göre aslında uygarlık dediğimiz şey, insanların doğa üzerinde ve küçük grupların kitlelere hükmetmesi için bir araçtır. Buradan hareketle Zerzan âdeta anarşist bir edayla uygarlığın tarımın keşfiyle başlayan tüm bir süreç olarak reddedilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Uzak geçmişi yüceltme çabalarının dikkat çekici diğeri bir yansımasını da ekofeminist yaklaşımlarda görmekteyiz. Buna göre uzak geçmişte egemen olan Ana Tanrıça inancı çerçevesinde kadınların hâkimiyeti altında barışçıl bir dönem yaşanmıştır. Ancak ataerkil zihniyetin egemen olmasıyla beraber estetik ve sanatın ön planda olduğu kadın hâkimiyeti son bulmuştur. Böylece kadın ile doğa arasında ilişki kurularak kadının ve doğanın eril güçler tarafından tahakküm altına alındığı iddia edilmiştir. Dolayısıyla bu bakış açısında da kadın hâkimiyeti yüceltilirken erkeklerin egemen olduğu "tarih öncesi dönem" in "ilkel/barbar" olarak nitelendirildiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Aydınlanma düşüncesinin sosyal bilimlerdeki önemli bir yansıması olarak karşımıza çıkan “ilkel” kavramı, söz konusu paradigmanın karakteristik birçok özelliğini taşımaktadır. 19. yüzyıl sosyal bilim düşüncesinin günümüze miras bıraktığı önemli kavramlardan biri olan “ilkel” kavramının günümüzde artık eskisi kadar literatürde yer almadığı ya da hakir görmek anlamında kullanılmadığı düşünülebilir. Benzer şekilde ilkel kavramının basit toplumları ifade etmek üzere kullanıldığı da iddia edilebilir. Ancak kelimenin hangi anlamı tercih edilirse edilsin ilkel kavramının erken dönem sosyal bilim anlayışından sorunlu izler taşıdığı aşikârdır. Üstelik günümüzde çok boyutlu olan “ilkel toplum” teorisinin etkisinin tümüyle kaybolduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Temelde kendisini merkeze alan ve ötekisini nesne olarak gören bir dikotomi üzerinden ortaya çıkan bu yaklaşım; din, sanat, hukuk ve ekonomi gibi birçok kurumun temelini de bu yolla açıklama yoluna gitmektedir. Dolayısıyla gerek uzak geçmişte yaşayan insanları gerekse günümüzde teknoloji ile temas kurmayan toplulukları ele alırken “ilkel” kavramının belirleyici özelliği devreye girmektedir. Bu yaklaşım “ilkel”ler söz konusu olduğunda din için “totem” ve “tabu”, sanat için “büyü” ve “şaman” ve iktisat için “geçim ekonomisi” gibi yardımcı kavramlara başvurmaktadır. Ancak tüm bu kavramların temel özelliği, modern ve Batılı olmayan insan toplulukları için üretilmiş olmasıdır. Kuşkusuz bu düşüncenin arka planında kendini merkeze alan biz ile öteki arasında çok kesin sınırların bulunduğu dair kabuller bulunmaktadır. Bu her şeyden önce “ilkel” olduğu düşünülen toplumların bir bakıma “yoksunluk” ile ilişkili olarak ele alınması anlamına gelmektedir.

“İlkel” olarak kodlanan insanın her zaman olumsuz bir algı ile değil bazen pozitivizme veya ataerkilliğe karşı bir yüceltme ögesi olarak da karşımıza çıktığı görülmektedir. Her iki yaklaşımın da insanın anlaşılmasında önemli bir engel olarak belirlediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla oldukça karmaşık ve muğlak bir hüviyete sahip olan “ilkel” kavramının geçmişi anlamak hususunda önemli bir engel oluşturduğu söylenebilir. Hatta “ilkel”in bir kavramın ötesinde geçmişi değerlendirme ve yorumlama aşamasında 19. yüzyılın bakış açısını taşıyan bir yaklaşım biçimi olduğunu söylemek daha doğru bir tespit olarak durmaktadır. Günümüzde de Doğu-Batı ayrımının ve bundan neşet eden bakış açısının arka planında Batı dışında kalanı “ilkel” olarak görmenin yansımalarına şahit olmaktayız. Dolayısıyla söz konusu zihniyetin diğer toplumlara demokrasi, refah götürme ve nakıs olanı giderme misyonunu üstlenmesinde “ilkel” kavramının önemli bir payı bulunmaktadır.

The Vague Concept of ‘Primitive’: The Change in Perceptions from Barbarism to Wisdom

Bilal Toprak

Some concepts inherited from the 19th century and used in today’s social sciences have quite problematic characteristics. Western researchers have produced various concepts to describe themselves and human communities outside their sphere of influence. The most common and basic feature of these concepts is that they emerged through the invented dichotomy of us and the other. The differences between the parties in this opposition are quite evident. Therefore, the designs of human history have also taken its share from this, and a linear historical narrative has emerged through developments such as the invention of writing, the discovery of agriculture, and the emergence of cities. The concept of primitive, which is used to express communities living in the distant past that are not in contact with modernity (these days technology as well), plays a central role. In this respect, the broad plane expressed by the concept of primitive differs in terms of its meaning and effect. In the first place, the current use of the concept of primitive can be considered to differ from the negative meanings it had in the past. Accordingly, the concept of primitive is considered to not be used in the sense of savage or primal but to express simple rudimentary societies. However, the usage in this sense is also problematic and, like other uses of primitive as a term, it is based on the modern/non-modern and us/other dichotomies. Moreover, the world of meaning denoted by the concept of primitive can be said to be quite obscure. Simple societies have different and

@ Assist. Prof., Mardin Artuklu University. bilaltoprak@artuklu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-8039-2128>

 © İlimi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0638
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

 Received: 17.01.2021
Revision: 16.04.2021
Accepted: 17.06.2021
Online First: 9.08.2021

even opposite meanings (e.g., non-Western, indigenous, savage, respectful to the individual, devoting a significant part of the time to religious works and rituals). Therefore, this concept can be said to indicate an ambiguous meaning and to also have an aspect that categorizes and objectifies communities. Studies on primitive social theory can be said to generally focus on one aspect of the issue and therefore avoid being holistic. Analyzing the concept of primitive is essential as it relates to many fields of social science such as anthropology, sociology, and the history of religions. In addition, considering the concept of primitive is important over a broad perspective at a time when traditional and locally expressed societies and therefore cultures too are on the verge of disappearing with globalization.

One of the most striking aspects of primitive society theory, which is associated with many societal institutions such as law, family, and art, is undoubtedly the theories of primitive religion. The background of this approach attempts to determine the origin of institutional religion and has had a significant effect on the reactive approaches developed against the Judeo-Christian tradition and sometimes against religion as a whole, especially following the Enlightenment. This understanding considers itself to be a product of an approach that sees itself as rational and the other as irrational and addresses the origin of religion within the framework of this understanding. Religion, which is supposed denote an abstract area, is considered to have emerged as a result of human fears and non-understandable events and to have been developed and institutionalized in the historical process. Accordingly, explaining the origin of religion has been attempted through naturalism (i.e., worship of nature), along with motives such as magic and sorcery, worship of ancestors, and various psychological and sociological arguments. However, these forms of explanations began being criticized more loudly, especially after World War II. Reactions against the Church as well as criticisms of the hypothesis that religion will lose its importance have caused theories on the origin of religion to have lost their importance. A significant increase has occurred in the number of studies focusing on religion's effect on people and society rather than trying to determine the origin of religion. This situation is important in terms of explaining the thought in the background of the theories on the origin of religion.

As a result of the paradigm shift resulting from the social, political, economic, and scientific developments experienced after World War II, the primitive society theory has been criticized from various perspectives. Criticisms of the great discourses that have been put forth draw attention, especially those directed at Victorian anthropologists. Almost none of the early period thinkers, who have been described as

desk researchers, are understood to have not had contact with primitive societies and the theories they had constructed based on the writings of bureaucrats, merchants, missionaries, and travelers to have been based not on scientific foundations but on assumptions. Long-term observations are understood to be required to get to know a society, and large generalizations cannot be made based on a few examples. Moreover, many features thought to be unique to the modern period are also understood to actually be found in primitive societies, moreover in a much richer way. In this respect, a relationship is claimed to exist between the acts of hunting and violence and of aggression and war, with hunting forming the background for today's violent events. Similarly, the assumption that primitives are constantly afraid of not being able to find food and being under threat is understood to not reflect the truth. In other words, societies that are presented as beings trying to survive rather than continuing their lives are, contrary to popular belief, understood to have lives with a high level of welfare. In fact, these people are known to work much less than today's people and to have a much more free time. Thus, the concept of subsistence economy, which is used to describe the daily lives of these so-called primitives, is understood to not be useful and to be the product of an approach assumed under the theory of primitive society. Primitives are thought to not be unaware of their environment as had been previously thought; moreover, the relationships they established with their environment stemmed from their effort to know and understand beyond their pragmatist concerns. Primitive society theory is understood to have been shaped around prejudices, both in the local communities living in the modern period as well as in the research on the early periods of history (i.e., prehistory). Accordingly, not much difference is thought to exist between those who have not come into contact with modernity and the world view of modern people, contrary to what had been initially supposed. In fact, a significant part of the differences is seen to have emerged in favor of primitive societies. For example, when local communities are given tools with a high workforce, they are known to use them not to obtain more products but to complete their work in a shorter time. This situation gives important clues in terms of the meaning that people living in the ancient period had attributed to nature, goods, and time.

The theory of primitive society had emerged as a result of the progressive and positivist perspective and had also been transformed into a kind of glorification tool, especially by those overwhelmed by positivist approaches. Accordingly, primitive humans are considered to have held great value toward things such as wealth, peace, justice, rituals, and social virtue; the discovery of agriculture was an important turning point in the process leading to modern life and has been claimed to be a breaking

point. According to this, people living in harmony with nature have dominated nature through agriculture and domestication, thus beginning a new era in human history. The process that started with agriculture and animal husbandry in that period led to the emergence of situations such as property acquisition, enslavement of people, war, and violence. Going even further, ecofeminist ideas have been put forward that establish a relationship between the control of nature and the domination of women. In the face of the contemptuous attitude the theory of primitive society has held toward societies that have not come into contact with modernity, remarkably, an approach that idealizes their processes and lifestyles and identifies primitives with wisdom comes to the fore.

The concept of primitive that had emerged as an important reflection of Enlightenment thought in the social sciences carries many basic features of that paradigm. The concept of primitive as inherited from 19th-century thought in the social sciences can be considered to not convey any humiliating meaning nor to carry its old ideological burdens. However, when addressing the essence of the matter, the concept of primitive is understood to contain many problems and to point to ambiguity. Whether one prefers the concept of primitive to describe the first/prototype of simple (i.e., non-complex) societies or to express illiterate societies, in any case, a usage based on the us and other dichotomy is what is preferred. Therefore, the theory of primitive society can be said to have its origins in the 19th century and its influence to continue today. In this respect, the theory of primitive society can be considered as an approach put forward to glorify modernity because primitives were portrayed as savages, barbaric and devoid of many things, and were presented in a way as the opposite of modern, thus fixing the glory of modernism. In this way, the validity of the theory of primitive society is still ensured and has taken its place in the political plane. Primitives are expected to reach the level determined by the progressive line by importing elements such as democracy, technology and lifestyle from modern society, namely the things one encounters in developed and developing countries.

As a result, whatever meaning is preferred for primitive as a term poses serious obstacles to understanding locally expressed societies and the human societies that lived in the distant past. This approach foresees that great differences exist between itself and societies that have not come into contact with modernity and has constructed the entire history of humanity on this basis. Contrary to popular belief, the human communities that lived thousands of years ago are understood to have had thoughts and behaviors toward most issues similar to those of people today.

Therefore, both the attitude that identifies non-modern societies with deprivation by belittling them and the attitude that glorifies ancient peoples in order to criticize modernism are based on a similar dichotomy. Dealing with the history of humanity by avoiding this dichotomy will lead to much more productive results.

Kaynakça | References

- Asad, T. (2020). *Sekülerliğin biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve modernlik*. F. B. Aydar (Çev.). İstanbul: Metis.
- Bourdieu, P. (2015). *Pratik nedenler*. H. U. Tanrıöver (Çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Burke, P. (2008). *Kültür tarihi*. M. Tunçay (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Burke, P. (2017). *Fransız tarih devrimi Annales Okulu (1929-2014)*. U. Y. Kara ve T. Sivrikaya (Çev.). İstanbul: Işık Yayınları.
- Clastres, P. (2016). *Devlete karşı toplum*. M. Sert ve N. Demirtaş (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Clastres, P. (2017). *Şiddetin arkeolojisi*. S. Tuna (Çev.). İstanbul: Nora Kitap.
- Davis, W. (2018). *Yol bilenler: Kadim bilgeliliğin modern dünyadaki önemi*. A. Terzi (Çev.). İstanbul: Kolektif.
- Durkheim, E. (2011). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. F. Aydın (Çev.). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinler tarihine giriş*. L. Arslan (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Eliade, M. (2017). *Arayış: Tarih ve dinde anlam*. C. Soydemir (Çev.). Ankara.
- Ericson, P. ve Murphy, L. (2013). *A history of anthropological theory*. North Work: University of Toronto Press.
- Evans-Pritchard, E. (1999). *İlkelerde din*. H. Portakal (Çev.). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Evans-Pritchard, E. (2005). *Sosyal antropoloji*. F. Aydın ve İ. İnce (Çev.). İstanbul: Birey Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Bilginin arkeolojisi*. V. Urhan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Frazer, J. (2004). *Altın dal: Büyü ve din üzerine bir çalışma*. M. H. Doğan (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Freud, S. (2014). *Totem ve tabu*. K. Şipal (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Goldenweiser, A. (2005). *Anthropology: An introduction to primitive culture*. New York: Reprint Publishing.
- Goody, J. (2011). *Yaban Aklın evcilleştirilmesi*. K. Değirmenci (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Gosden, C. (2016). *Tarihöncesi*. S. Gül (Çev.). Ankara: Dost Yayınevi.
- Harrison, K. D. (2007). *When languages die: The extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*. New York: Oxford Univ. Pr.
- Hsu, F. L. K. (1964). Rethinking the concept of "primitive". *Current Anthropology*, 5(3), 169-178.
- Im Hof, U. (2004). *Avrupa'da aydınlanma*. Ş. Sunar (Çev.). İstanbul: Literatür yayıncılık.
- Koselleck, R. (2009). *Kavramlar tarihi*. A. Dirim (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuper, A. (1995). *İlkel toplumun icadı: Bir illüzyonun dönüşümleri*. İ. Türkmen (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Landa, M. D. (2019). *Çizgisel olmayan tarih: Bin yılın öyküsü*. E. Kılıç (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Le Goff, J. (2020). *Tarihi dönemlere ayırmak şart mı ?* A. Berktaş (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2012). *Yapısal antropoloji*. A. Kahiloğulları (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2016a). *Mit ve anlam*. G. Y. Demir (Çev.). İstanbul: İthaki.
- Levi-Strauss, C. (2016b). *Yaban düşüncesi*. T. Yücel (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Luckert, K. W. (2016). *Göbekli tepe*. L. Tonguç Basmacı (Çev.). İstanbul: Alfa.

- Morgan, L. H. (1986). *Eski toplum I*. Ü. Oskay (Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.
- Müller, M. (1898). *Natural religion*. London: Longmans.
- Pals, D. L. (2019). *Dokuz din kuramı*. Ö. Akdağ (Çev.). Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Schmidt, W. (1935). *The origin and growth of religion: Facts and theories*. H. J. Rose (Çev.). London: Methuen.
- Schwarz, F. (1997). *Kadim bilgeliliğin yeniden keşfi*. M. A. Aslan (Çev.). İstanbul: İnsan.
- Speck, F. G. (1923). Reptile lore of the Northern Indians. *The Journal of American Folklore*, 36(141), 273-280.
- Spencer, H. (1898). *The principles of sociology* (C. 1). New York: D. Appleton and Company.
- Toprak, B. (2020). Şamanizm: Muğlak bir kavramın anatomisi. *Milel ve Nihal*, 17(1), 25-44.
- Trigger, B. G. (2014). *Arkeolojik düşünce tarihi*. F. Aydın (Çev.). Eskiyei Yayınları.
- Tylor, E. (1896). *Anthropology: An introduction to the study of man and civilization*. New York: D. Appleton and Company.
- Tylor, E. (1903). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. London: London : Murray.
- Zerzan, J. (2018). *Gelecekteki ilkel*. C. Atila (Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları.